

نگرشی بر جاذبه‌های گیاهان دارویی در ایران و جهان

مهناز خانوی^{الف}، عباس حاجی آخوندی^ب، غلامرضا امین^{الف}، محمد رضا شمس اردکانی^{ج*}

^{الف}: گروه فارماکوتوزی، دانشکده داروسازی، دانشگاه علوم پزشکی تهران

^ب: مرکز تحقیقات گیاهان دارویی، دانشگاه علوم پزشکی تهران

^ج: گروه طب سنتی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی تهران

چکیده

استفاده از گیاهان دارویی در تسکین دردها و درمان بیماریهای بشری، رابطه‌ای دیرین با ادوار زندگی انسان داشته است. در این میان، تمدن غنی ایران با پشتوانه‌ای از علم و فرهنگ، نقشی کلیدی در ایجاد و حفظ اندوخته‌های علمی و کاربردی گیاه درمانی داشته است. فلور ایران با حدود ۸۰۰۰ گونه گیاهی، جایگاه بسیار ارزشمندی در زمینه مواد موثر و اسانسهای واجد اثرات درمانی دارد. در سالهای اخیر، تمایل مردم جهان به مصرف گیاهان دارویی، بسیار چشمگیر بوده و مطالعات وسیع‌تر شرکت‌های جهانی بر مصرف گیاهان دارویی، شکل علمی و دانشگاهی گرفته است. این افزایش مصرف و توجه، به دلیل عوامل متعددی از جمله: تغییر در نوع مصرف و عرضه، افزایش مراکز فروش، ایجاد رقابت کارخانه‌ای و تشویق پزشکان به ترویج مصرف داروهای گیاهی است. به دلایل مختلف ایران از مصرف مناسب داخلی و بازارهای جهانی به دور مانده است. در این تحقیق، با نگاهی اجمالی، مصرف گیاهان دارویی در ایران و جهان مقایسه شده و راهکارهای صحیح برای ایجاد جایگاه مناسب محصولات گیاهی ایران در رقابت جهانی بررسی می‌شود.

واژگان کلیدی: ایران، تجارت جهانی، گیاهان دارویی

۱. مقدمه

سایرین دانش پزشکی و گیاه درمانی را کامل نموده و با کشف داروهای جدید و نگارش کتب ارزشمند، سالیان متمادی، راهنمای سلامت بیماران در اقصی نقاط جهان بودند. استفاده از گیاهان دارویی در ایران، با پیشینه چند هزار ساله، ظرفیت فوق‌العاده‌ای در زمینه پیشگیری و درمان بیماریها دارد و این توان در تعامل با طب نوین، می‌تواند بسیاری از مشکلات بهداشتی و پزشکی را حل نماید. همان‌گونه که سازمان بهداشت جهانی نیز مناسب‌ترین راه برای دسترسی عموم به طب مطمئن و ارزان قیمت را استفاده از داروهای گیاهی و طب سنتی می‌داند.

در مجموع، شرایط و توانمندیهای جامعه امروزه ایران، به همراه سلیقه تاریخی مصرف‌کننده ایرانی و تاکید مجامع علمی

اعجاز گیاهان دارویی از روزگاران کهن در میان ایرانیان، مورد توجه بسیار بوده است. بعضی از این گیاهان به دلیل شفابخش بودن، مقدس شمرده می‌شدند. چنانچه در کتاب مقدس اوستا، گیاه هوم به علت شفابخشی و بی‌مرگی، سرور گیاهان شمرده شده است (۱). در کشف الظنون آمده است که هیچ دردی نیست که با داروی گیاهی درمان نشود. این مطلب را حکمای ایرانی می‌گفتند و باور داشتند. بر طبق اوستا، اهورا مزدا، ده هزار گیاه شفابخش در اختیار تریتا، اولین پزشک جهان که ایرانی بود، گذاشت، بعد از اسلام نیز دانشمندان بزرگی مانند: محمد بن زکریای رازی، شیخ رئیس ابوعلی سینا، سید اسمعیل جرجانی، ابوریحان بیرونی و

جهانی بر این درمان کم ضرر و کم هزینه، نشانگر وجود بستر مناسبی جهت هدایت جامعه به مصرف بیشتر و صحیح داروهای گیاهی می‌باشد (۲،۳).

۲. رشد صنعت گیاهان دارویی در جهان

صنعت امروزی گیاهان دارویی که در جهان کاملاً شناخته شده است، از دو جریان مختلف زیر نشأت می‌گیرد. الف. از دهه ۱۹۶۰ به بعد، در گروهی از مردم اروپا و آمریکا که تمایل به استفاده از روشهای درمانی طبیعی نشان می‌دادند، مصرف گیاهان دارویی افزایش یافت. ب. گروهی دیگر از مردمان بومی کشورهای آمریکای شمالی که از قدیم‌الایام مصرف کنندگان گیاهان دارویی بوده‌اند، به دلیل افزایش امکانات و دسترسی مناسب‌تر، این تمایل خود را بسط و گسترش دادند (۲،۳).

تمایل مردم جهان به مصرف گیاهان دارویی در سالهای اخیر، بسیار چشمگیر بوده است، به شکلی که در سال ۲۰۰۰، مبادله مالی گیاهان دارویی در جهان، به مبلغ ۲۰ میلیارد دلار رسیده است و به پیش بینی WHO، این رقم در سال ۲۰۵۰ به ۵۰ میلیارد دلار خواهد رسید (۴،۵).

مطابق آخرین گزارشات WHO، بیش از ۴ میلیارد نفر در جهان که ۸۰٪ جمعیت دنیا را تشکیل می‌دهند، مصرف کننده محصولات گیاهی هستند (۲). امروزه مطالعات وسیع‌تر شرکت‌های جهانی بر مصرف گیاهان دارویی، شکل علمی و دانشگاهی به خود گرفته است. چنان که مطالعات ۲۵ ساله تاریخ آمریکا در حال حاضر، نشانگر آن است که عمده دلایل تمایل مردم اروپا و آمریکا به مصرف ترکیبات گیاهی در سالهای اخیر، شامل موارد ذیل می‌باشد:

- تمایل گروهی از مردم به روشهای طبیعی زندگی
- نارضایتی فزاینده مردم از درمانهای جدید که غیر موثر، گران و همراه با عوارض جانبی متعدد هستند.
- تمایل مردم به افزایش سلامتی و تناسب اندام
- خستگی جمعی از مردم از زندگی پیچیده و تمایل به رجعت به زندگی ساده
- تمایل به افزایش طول عمر و داشتن سالمندی سالم‌تر در

مردم (۴،۵).

طبق گزارشات FDA، در سال ۱۹۹۴، در مجموع ۸٪ مردم آمریکا مصرف کننده گیاه دارویی بوده‌اند که این رقم در سال ۲۰۰۵ به ۵۰٪ رسیده است. از این عده ۷۰٪ گیاه دارویی خریداری کرده و ۳۰٪ به شکل پیوسته و روزانه مصرف کننده آن هستند. در آمریکا، ۶۶٪ از بانوان و ۵۷٪ از پزشکان اثر گیاهان دارویی را باور دارند (۲). آمار فروش محصولات گیاهی در سال ۱۹۹۴ در این کشور، برابر ۱/۶ میلیارد دلار بوده که به ۵/۴ میلیارد دلار در سال ۲۰۰۰ افزایش یافته است (۲،۶). شاید بتوان گفت این افزایش به دلیل عوامل متعددی بوجود آمده است (۷،۸).

۲-۱. تغییر نوع مصرف گیاهان دارویی

بر اساس برنامه‌ریزیهای سالهای اخیر، بخش عمده‌ای از گیاهان دارویی در کارخانه‌های ویتامین‌سازی، فرآورده‌های مکمل غذایی یا همراه با ویتامینهای ضروری به مصرف می‌رسد. از سوی دیگر، در نوشابه‌های انرژی‌زا نیز حجم قابل توجهی از گیاهان دارویی مانند چوب چینی، ژینکو استفاده می‌شود. محصولات غذایی برای ایجاد چاقی یا لاغری، زمینه مناسب دیگری است که در آمریکای شمالی به کمک داروهای گیاهی تقویت شده‌اند. از سوی دیگر تولید و مصرف انواع چای‌های گیاهی اعم از آرام بخش، خواب آور، ملین و شادی آور نیز در بازار مصرف امروزه آمریکا به شدت ترویج یافته است. همچنین محصولات استنشاقی که معمولاً حاوی اسانس گیاهان مختلف‌اند و به عنوان معطرکننده فضای محیط سکونت و کار یا به عنوان آرام بخش یا شادی آور تولید می‌شوند، به همراه گیاهان خشک بسته بندی و به وفور در بازار در دسترس است.

۲-۲. گسترش فروش گیاهان دارویی

از جمله سیاستهای اجتماعی آمریکا جهت افزایش مصرف گیاهان دارویی، افزایش محل فروش و در دسترس قرار دادن فرمولاسیونهای جدید است. چنان که علاوه بر داروخانه، سوپر مارکتها، فروشگاه‌های زنجیره‌ای، فروشگاه‌های لوازم کودک، Health Shop (فروشگاه‌های سلامتی) و حتی فروشگاه‌های فرآورده‌های کشورها (چینی، یونانی، مکزیکی) به

محلل‌های فروش و ارائه گیاهان دارویی اضافه شده است.

۳-۲. بهبود نوع عرضه گیاهان دارویی

با توجه به آماری که از مجامع عمومی و مصرف کنندگان گیاهان دارویی در آمریکا به دست آمد، مشاهده شد که بیشتر افراد (۵۳٪)، تمایل به مصرف فرآورده گیاهی به صورت کپسول داشته، در حالی که در مورد شکل دارویی قرص ۱۵٪ و تئور ۷٪ بوده است. از سوی دیگر ۵۲٪ مردم تمایل به مصرف فرمولاسیون تک گیاهی و ۳۵٪ تمایل به مصرف فرمولاسیونهای مخلوط گیاهان نشان داده‌اند.

۴-۲. رقابت کارخانه‌ای

عامل دیگر در رشد کیفیت و کمیت فروش محصولات گیاهی، ایجاد رقابت بین کارخانجات برای تولید محصول با کیفیت برتر و قیمت مناسب‌تر بود که البته در این مقوله، بسته‌بندی و اطلاع رسانی تبلیغاتی از جانب تولید کنندگان نقش مهمی داشته است.

در این سیاست، کارخانه‌ها برای اشباع بازار از محصول دارویی و ایجاد نیاز جدید برای مصرف کنندگان برنامه‌ریزی کرده‌اند که این خود افزایش فروش محصولات را به دنبال داشته است.

۵-۲. اصلاح نگرش پزشکان

آمارهای کشور آمریکا بیانگر آن است که در ۱۲ ایالت این کشور، نسخه پزشک عامل رهنمون اکثر بیماران برای مصرف داروهای گیاهی است و این در حالی است که در سایر ایالات، مردم بدون تجویز یا مشاوره پزشکی، به مصرف این محصولات روی آوردند و در آمار فروش این ایالتها تفاوت چشمگیری مشاهده نمی‌شود. این ارقام، بیانگر این نکته است که توجه پزشکان بر تجویز داروهای گیاهی، به تنهایی نمی‌تواند عامل افزایش توجه افراد به محصولات گیاهی باشد (۳،۷).

۳. راه‌های افزایش مصرف گیاهان دارویی در ایران

در ایران، داروهای گیاهی کمتر از ۳٪ بازار دارویی را به خود اختصاص داده است.

به گزارش ECO (Economic Cooperation Organization)،

در بین کشورهای در حال توسعه جهان، مصرف اقلام دارویی بین مردم ایران، رقم قابل توجهی را به خود اختصاص می‌دهد (این امر شامل مصرف گیاهان دارویی نمی‌باشد). از سوی دیگر، آمارهای ECO بیانگر آن است که میزان حمایت دولتی در مصرف دارو در ایران نیز بین کشورهای در حال توسعه، از درصد نسبتاً بالایی برخوردار است. این خود نشانگر آن است که اگر یارانه‌ها یا حمایت دولت و بیمه شامل مصرف داروهای گیاهی می‌شد، مصرف افزایش قابل توجهی می‌یافت (۹).

در سالهای اخیر سطح زیر کشت گیاهان دارویی در ایران افزایش یافته است و طبق آمار رسمی وزارت کشاورزی، به بیش از ۶۰۰۰۰ هکتار و حدود ۴۰۰۰۰ تن محصول گیاه دارویی صادراتی در سال ۵ - ۲۰۰۴ رسیده است و به گفته مدیر مرکز تحقیقات جهاد کشاورزی، بیشترین خریداران گیاهان ایران، کشورهای هند، ایتالیا، پاکستان، آلمان و ترکیه هستند که از این میان آلمان پس از انجام فرایند بر گیاهان دارویی، آنها را به کشورهای مانند فرانسه، سوئیس و آمریکا صادر می‌کند.

از سوی دیگر کشورهایی مانند پاکستان، هند و چین که امکانات خشک کردن و فراوری گیاهان دارویی ایران را مطابق با استانداردهای جهانی دارند، پس از انجام فرایند، محصول را به کشورهای عربی و اروپائی صادر می‌کنند (۴،۵).

در مجموع چنین به نظر می‌رسد به رغم اینکه کشور ایران بافت اقلیمی مناسبی جهت رشد گیاهان دارویی و پیشینه قوی تاریخی در زمینه مصرف گیاهان دارویی دارد، به دلیل مشکلات زیر، از مصرف مناسب داخلی و بازارهای جهانی به دور مانده است.

۱- بی‌اطلاعی از درخواست بازارهای جهانی از محصولات گیاهان دارویی

۲- نبود آموزش صحیح کشت انبوه گیاهان دارویی

۳- نبود آموزش صحیح برداشت و حفظ منابع گیاهی

۴- ارائه ندادن محصول مناسب به بازار ایران و جهان (مطابق آمار داخلی یکی از اعتراضات عمده مصرف کنندگان گیاهان دارویی، کیفیت نامناسب و غیر بهداشتی و بسته بندی نامناسب محصول می‌باشد (۱۰)).

۵- عدم آموزش تجویز گیاهان دارویی به پزشکان و متخصصین مربوطه

۶- عدم حمایت یارانه‌ای دولت از مصرف گیاهان دارویی و داروهای گیاهی

۷- نبود تبلیغات صحیح و مناسب در جهت هدایت مردم به مصرف این محصولات (۶۰٪ از افراد مرفه جامعه، به دلیل تبلیغات، جذب مصرف گیاهان دارویی شده‌اند).

۴. قوانین طبقه بندی گیاهان دارویی

سازمان امریکایی فرآورده های گیاهی (AHPA) به همراه FDA در سال ۱۹۹۷، کتاب مرجع ایمنی گیاهان را انتشار دادند که کلیه قوانین و رده‌بندیهای گیاهان دارویی مورد قبول FDA در آن لحاظ شده است. در این مرجع، حدود ۶۰۰ گیاه دارویی رایج در کشور آمریکا که مطابق آمار، بیشتر مورد مصرف عموم بوده است، مورد مطالعه قرار گرفته و گیاهان بر اساس میزان ایمنی به دسته‌های زیر تقسیم شده‌اند (۵).

دسته ۱. گیاهانی که ایمنی آنها در مصرف اختصاصی تایید شده است.

دسته ۲. گیاهانی که در موارد زیر محدودیت مصرف (مگر با تجویز پزشک) دارند.

۲- الف. فقط جهت استعمال خارجی

۲- ب. منع مصرف در حاملگی

۲- ج. منع مصرف در شیردهی

منابع

۱. رسولی، آرزو. ترجمه آراء گوناگون درباره زرتشت. ضمیمه شماره ۱۶. نامه فرهنگستان، تهران: نشر فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ۱۳۸۴؛ ۶-۲۳.

2. The U.S. botanical market: An overview. Herbal Gram 1996; 36: 49-59.

3. Shokri F. Herbal magic, Iran Daily, 2005; Nov 26, 6. (www.Iran-daily.com/1384/2435/html/focus.htm).

4. Guidelines for the regulation of herbal medicines in the South, East Asia region. Bangkok. 2003;.

5. FDA public meeting on dietary supplements. 2000; March 30, 1-10.

6. National policy on traditional medicine and regulation of herbal medicine (whqlib.doc. who.int/publication/2005/9241593237-part 5.PDF)

7. International conference of drug regulatory authorities (ICDRA). Herbal medicine. Hong Kong: WHO; 2002. 7-20

8. Regional Committee for the Eastern Mediterranean WHO, (2002), Forty-ninth session, Cairo-Egypt, 30 sep-3 Oct

9. Economic Cooperation Organization Expanding Intra-regional Trade, UNCTAD/WTO, 2004

۱۰. باقری، ابوالقاسم؛ نقدی بادی، حسنعلی؛ موحدیان، فیروز؛ مکی‌زاده تفتی، مریم؛ همتی مقدم، احمدرضا. بررسی رویکرد زنان شهر

اصفهان در استفاده از طب گیاهی. فصل‌نامه گیاهان دارویی ۱۳۸۴؛ ۱۵: ۹۳-۸۱

۲-د. سایر موارد اختصاصی محدود کننده مصرف دسته ۳. گیاهانی که هنگام مصرف بایستی مورد توجه اختصاصی قرار گیرد (مصرف محدود و تحت نظارت پزشک). دسته ۴. گیاهانی که اطلاعات غیر موثقی در مورد مصرفشان وجود دارد.

حدود ۲۰۰ گیاه از ۶۴۴ گیاه موجود در این فهرست، در دسته ۲-ب قرار می‌گیرند (۵). به نظر می‌رسد، استفاده از الگویی مشابه برای مشخص کردن وضعیت گیاهان دارویی در کشور، برای صدور پروانه ساخت یا مصرف و برای تسریع در فعالیتها و همچنین راهنمایی تولید کنندگان برای استفاده از محدوده خاصی از گیاهان و فرمولاسیونهای خاص، مطابق قوانین مکتوب، راهگشاست.

۵. نتیجه گیری و پیشنهادات

به نظر می‌رسد، در این برهه، ارائه تاکتیکها و راهکارهای صحیح، برای ایجاد جایگاه مناسب مصرف و فروش محصولات گیاهی ایران، در راستای ورود به رقابت جهانی با توجه به توان موجود کشور، بسیار مهم و راهبردی خواهد بود. در این راستا، باید عوامل مورد نیاز برای ایجاد تغییرات مثبت، شناسائی شود تا علاوه بر افزایش درصد تمایل مردم به درمان کم خطر با داروهای گیاهی، با افزایش گردش مالی حول این محور، کمی‌ها و کاستیهای متعدد این سیستم برطرف شده، جایگاه واقعی طب سنتی و داروهای گیاهی در کشور نمایان شود.